

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԱԼՎՐՑՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. դոկտոր

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

1. ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ 1895–1896 ԹԹ.

ա. 1895–1896 թվականների հայկական կոտորածները: 1894 թ. Սասունի ապստամբության պարտությունից եւ դրան հաջորդած հայերի կոտորածներից հետո Անգլիան, Ֆրանսիան եւ Ռուսաստանը համատեղ հանձնախումբ ստեղծեցին՝ տեղում ուսումնասիրելու թուրքական իշխանության վայրագությունների եւ կոտորածների պատճառներն ու հետեւանքները: Օսմանյան կայսրությունն այս միջամտությունը կանխելու համար փորձում էր սիրաշահել հայերին: Նույնիսկ թույլ տվեց, որ վերջիններս, սահմանադրական օրենքի համաձայն, պատրիարք ընտրեն. 1894 թ. դեկտեմբերի 7-ին պատրիարքական աթոռին նստեց Մատթեոս եպս. Իզմիրլյանը:

Այս եւ որոշ մանր-մունր զիջումները, սակայն, չէին կարող լիցքաթափել հակահայկական լարված մթնոլորտը: Թուրք հասարակության ամենատարբեր խավերի մեջ գլուխ էր բարձրացրել հայատյացության մի ալիք, որն ավելի էր ահագնանում եւրոպական պետությունների հայամետ հայտարարություններից եւ հայկական գավառներում բարենորոգումների ծրագրի իրականացման հեռանկարից:

Մի շարք բանակցություններից եւ քննարկումներից հետո Անգլիան, Ֆրանսիան եւ Ռուսաստանը 1895 թ. մայիսի 11-ին սուլթանին ներկայացրին հայկական վեց նահանգներում (Դիարբեքիր, Սեբաստիա, Խարբերդ, Վան, Բաղեշ, Կարին) բարենորոգումների ծրագիրը, որն ըստ էության դարձավ 1895–1896 թթ. հայերի կոտորածների բուն պատճառը:

Թեեւ Տրապիզոնի նահանգը չէր ընդգրկված բարենորոգումների ծրագրի մեջ, շատ շուտով այստեղ եւս տարածվեցին հակահայկական տրամադրություններ, որոնք բորբոքում էին նահանգային իշխանությունները:

¹* Ստացվել է՝ 22.04.2024, գրախոսվել է՝ 29.04.2024:

Էլ. հասցե՝ haykazunalvrtsyan@yahoo.com:

Մթնոլորտը շիկանում է հատկապես 1895 թ. սեպտեմբերին, երբ Կ. Պոլիս մեկնելու նպատակով Տրապիզոն է ժամանում Վանի հայակեր կուսակալ Բահրի փաշան: Տրապիզոնցի երկու երիտասարդների հանձնարարվում է սպանել ոճրագործին, սակայն մահափորձը չի հաջողվում, կուսակալը փրկվում է՝ ընդամենն ստանալով մի թեթեւ վերք:

Այս իրադարձությունն ավելի է լարում առանց այն էլ գերլարված մթնոլորտը: Ծնունդով տրապիզոնցի, իրադարձությունների ականատես եւ մասնակից Հ. Հովակիմյանը (Արշակունի), որ «Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի» արժեքավոր աշխատության մեջ հանգամանորեն անդրադարձել է այս իրադարձություններին, գրում է. «Պահրի փաշայի եւ զինուորական հրամանատարի Սեպտ. 20ի անյաջող մահափորձէն ետք, մինչեւ 26-ը Տրապիզոնի ժողովուրդը մնաց ընդհանուր ջարդի մղձաւանջի մէջ եւ 22ին, ուրբաթ գիշեր, թուրք խուժանը յարձակեցաւ հայկական թաղերու վրայ: Հայերը ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տուին եւ թշնամին նահանջեց երեք սպանեալ եւ 8 վիրաւոր տալով»²:

Հաջորդ օրը հայերը խռնվում են առաջնորդարանի դիմաց: Առաջնորդական փոխանորդ տեր Վահանը դիմում է իշխանություններին եւ օտարերկրյա հյուպատոսներին՝ հայերի համար անվտանգություն ապահովելու խնդրանքով: Կուսակալ Քադրի բեյը թե՛ հայերին, թե՛ հյուպատոսներին վստահեցնում է, որ այլեւս նման դեպքեր չեն կրկնվի: Սակայն հաջորդ օրը՝ 25-ին, հայերի ղեկավարներին կանչելով պալատ՝ պահանջում է իրեն հանձնել մահափորձի հեղինակներին: Նա հասկանում էր, որ իր պահանջն անիրագործելի է, քանի որ այդ մարդիկ վաղուց հեռացել էին Տրապիզոնից: Դա պատրվակ էր ջարդերը վերսկսելու հարմար:

Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 26-ին, «....վերին հրամանով սկսաւ Հայերու թալանն ու ջարդը:Նոյն օրը ճիշտ կէսօրին մինարէներէն հնչեց զինուորական փողը, եւ թուրք զորքն ու զինուած ամբոխը սկսան թալանել: Բոլոր այր մարդիկը դուրսն էին, ինչպէս նաեւ կիներէն շատեր: Հանդիպած Հայը կը սպաննուէր: Սակայն մաս մը հոծ հայաբնակ թաղամասեր գոց մնացին ջարդարարներուն առջեւ: Օտար հիւպատոսները անխտիր կծկուեցան իրենց տուններուն մէջ: Ռուսականը «հախ է Հայերուն» կ'ըսէր, իսկ անգլիականը, թուրք ջարդարարներու ճնշման տակ սարսափի մատ-

² 3. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ (ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ), Պատմութիւն հայկական Պոնտոսի, Պէյրութ, 1967, էջ 151:

նուած, իր տունը ապաստանած քանի մը Հայերուն ալ դուրս կը նետէր... կը պատմէ ականատես Կարէնը»³:

Կոտորածների ու թալանի ալիքը տարածվեց Տրապիզոնի գավառի գյուղերում եւ մյուս գավառներում՝ Սամսոնում, Օրդուում, Գյումուշխանեում, Բաբերդում: Ամենուր պատկերը նույնն էր՝ զորքի աջակցությամբ զինված ամբոխը հարձակվում էր անպաշտպան գյուղերի վրա, թալանում եւ սպանում հայ գյուղացիներին: Բազմաթիվ էին նաեւ աղջիկների եւ կանանց առեւանգման դեպքերը:

Որոշ քաղաքներում եւ գյուղերում հայերը դիմադրություն կազմակերպեցին: Զարշամպայի գավառակում դիմադրության շնորհիվ կոտորածները զանգվածային բնույթ չստացան: Դիմադրության կազմակերպիչն ու ղեկավարը ողջ շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող Մինաս Օղլին էր:

Օրդու քաղաքում երիտասարդությունը դուրս եկավ պաշտպանելու քաղաքը:

Հատկապես ուժեղ էր դիմադրությունը Սյուրմենեում: 2000 թուրք զինյալ երկար ժամանակ փորձում էր հնազանդեցնել բարձր լեռներում ապաստանած 90–95 տուն ունեցող բնակավայրի հայությունը, բայց հայերը շրջանում հեղինակություն ունեցող Սահրատի (Թոփալ Վաղարշակ) գլխավորությամբ կարողացան ուժեղ հակահարված տալ թշնամու մեծաթիվ զորքին: Կռիվներն ավարտվեցին սեպտեմբերի 30-ին⁴:

Տրապիզոնի նահանգի հայության կոտորածները, թալանը եւ հալածանքները ծանր հետեւանքներ ունեցան ժողովրդագրական վիճակի, տնտեսության, կրթական հաստատությունների եւ ազգային-հասարակական կյանքի այլ բնագավառների վրա:

1896 թ. ինչպես հայաբնակ այլ վայրերում, այնպես էլ Տրապիզոնի նահանգում կոտորածներն ու թալանը շարունակվում էին աճող դաժանությամբ ու լիտիություն: Օտարազգի ականատեսներից մեկը նամակում պատմում է 1896 թ. սեպտեմբերի 26-ին Տրապիզոնում տեղի ունեցած սպանդի մասին: Նա գրում է, որ թուրք ամբոխը չէր խնայում «...է՛ւ նրանց, ովքեր հանձնվում էին, է՛ւ նրանց, ովքեր գուժ էին աղերսում, է՛ւ նրանց, ովքեր փախչում էին: Ծերերը, երեխաները, երիտասարդները, բո-

³ Նույն տեղում, էջ 152:

⁴ Դեպքերի մանրամասն նկարագրական պատմությունն ու ժամանակագրությունը տե՛ս Յ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ (ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ), նշ. աշխ., էջ 151–165:

լորն անգթորեն մորթվել են, կտոր-կտոր արվել այդ օրը՝ մոտ 300 հոգի, ի թիվս որոնց նաեւ մի քանի կանայք: Կային թուրքեր, որոնք սպանում էին իրենց հարեւաններին, ընկերակիցներին, բարեկամներին: Նրանք, մոլեգնած ինչպես գազաններ, փրթում էին նույնիսկ դիակները: Ողբալի տեսարան էին ներկայացնում հայկական թաղերը»⁵:

1895–1896 թթ. կոտորածներին Տրապիզոնի նահանգում զոհ գնաց մի քանի հազար հայ, իսկ ողջ կայսրության մեջ ընդհանուր առամամբ՝ 300 հազար: Բացի այդ՝ մահմեդականացվեց տասնյակ հազարավոր հայ, առեւանգվեցին հազարավոր կին եւ աղջիկ: Մեծ էր նաեւ նյութական կորուստը: Թալանվեցին հայերի գույքն ու ունեցվածքը, ոչնչացվեց այն ամենը, ինչ չէին կարող ոճրագործներն իրենց հետ տանել: Այրվեցին հազարավոր տներ, խանութներ, վարժարաններ, հաստատություններ: Շատ վանքեր ու եկեղեցիներ վերածվեցին ավերակների կամ դարձան մզկիթներ:

Բարձր դուռն այս ջարդերի ու արտագաղթի ճանապարհով փորձում էր լուծել հետեւյալ խնդիրները.

1. Սարսափ տարածել հայերի շրջանում, որպեսզի հրաժարվեն եւրոպական երկրների հովանու ներքո իրականացվելիք բարենորոգումների ծրագրից:

2. Կրճատել Արեւմտյան Հայաստանի գավառներում մեծամասնություն կազմող հայ բնակչության թիվը:

3. Սպանվածների եւ արտագաղթածների փոխարեն դատարկված բնակավայրերում անվտանգելի հայերի փոխարեն կայսրության տարբեր շրջաններից վերաբնակեցնել վստահելի մահմեդականներին⁶:

Դեռեւս Բեռլինի վեհաժողովին ներկայացված «վիճակագրությունն»⁷ ապացուցում էր, որ իր պատմական հայրենիքում (այն նահանգներում,

⁵ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻ խմբագրությամբ, Երեւան, 1991, էջ 185:

⁶ «1895–1896 թթ. կոտորածների ժամանակ եւ նրան հաջորդած տարիներին հայաթափվեցին հարյուրավոր բնակավայրեր. հսկայական չափերի հասավ արտագաղթը, որն ուղեկցվում էր մահմեդական այլեւայլ ցեղերի ուժեղ ներհոսքով: Վերջիններս «մուհաջիրներ» («գաղթականներ») անվան տակ ավելի ու ավելի հիմնավոր կերպով էին հաստատվում Արեւմտյան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում: Դա էր պատճառը, որ 1880-ական թթ. Օսմանյան կայսրության ավելի քան 3 միլիոն հայ բնակչությունը XX դարի սկզբին զգալիորեն նվազել էր՝ կազմելով 2 միլիոն 200 հազար մարդ...» (տե՛ս Հայոց պատմություն, հտ. III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – 1918 թ.), Երեւան, 2010, էջ 538):

⁷ «Վիճակագիր Օսմանեան Հայաստանի», Բեռլինի վեհաժողովին են ներկայացրել Մ. ԽՐԻՄՅԱՆԸ, ՆԱՐ-ՊԵՅԸ ԵՒ Ս. ՓԱՓԱՋՅԱՆԸ:

որտեղ առաջարկվում էր բարենորոգումներ կատարել՝ էրզրումի ու Վանի վիլայեթներ, Դիարբեքիի վիլայեթի հյուսիսային մասը, Արդնի, Սղերդի սանջակի հյուսիսային մասը եւ Տրապիզոնի ու Բաթումի միջեւ գտնվող Ռիզե նավահանգիստը) հայությունը կազմում է բացարձակ մեծամասնություն, իսկ թուրքերը՝ հայերի թվաքանակի մեկ երրորդը: Որպես ապացույց՝ մատնանշվում էին Ուրիշինիի 1845 թ. մարդահամարի տվյալները, որոնց համաձայն՝ հայերի թվաքանակը, նույնիսկ խիստ նվազեցված, ներկայացված էր երկու եւ կես միլիոն, եւ արվում էր եզրակացություն, թե երեք տասնամյակի ընթացքում այդ թվաքանակը պետք է հասած լիներ երեք միլիոնի»⁸:

Կոտորածներից հետո թերեւս ամենամեծ աղետը նույն այդ կոտորածների, թալանի ու հալածանքների հետեւանքն էր՝ արտագաղթը: Հայերը հեռանում էին հիմնականում դեպի Ռուսական կայսրության սեւծովյան ափեր՝ Եկատերինոգրի (այժմ՝ Կրասնոդար) երկրամաս եւ Աբխազիա, ուր, սկսած ԺԺ. դարի 50–60-ական թվականներից, ձեւավորվել էին համաշխարհային զաղթօջախներ: Այդ վայրեր գաղթողների թվի մասին կարելի է պատկերացում կազմել 1901 թ. Սամսոնի ռուսական փոխհյուպատոսի նամակից՝ ուղղված Կ. Պոլսում դեսպան Զինովեւին. «1890 թվին ամբողջ սանջակում 22 000-ից ավելի հայ է եղել, մինչդեռ այժմ նրանք ընդամենը 12 000 են»⁹:

10 տարվա կտրվածքով վերցված այս տվյալներն ուշագրավ են այն տեսակետից, որ արտացոլում են խաղաղ ժամանակներում արտագաղթի չափը՝ տարեկան 1200 մարդ, որ կազմում է գավառի հայ բնակչության մոտ 5 տոկոսը:

Ինչպես նշվեց, 1895–1896 թթ. իրադարձությունները հետապնդում էին քաղաքական նպատակներ, որոնց իրականացման համար Օսմանյան կայսրության ղեկավարությունն ընտրեց քաջածանոթ միջոցները՝ կոտորածն ու թալանը: Սակայն արտաքին աշխարհին փորձում էր համոզել, որ մեղավորը հայերն էին, որոնք իրենց ազգային խնդիրներն ուղղում էին լուծել զենքի միջոցով: Այս առումով կարեւոր են Օսմանյան կայսրությունում Ռուսաստանի եւ եւրոպական պետությունների դիվանագիտական ծառայությունների վկայությունները:

⁸ Հայոց պատմություն, հտ. III, Գիրք առաջին, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – 1918 թ.), Երեւան, 2010, էջ 443:

⁹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, էջ 202–203:

Ռիզեռում Ռուսաստանի հյուպատոսը Կ. Պոլսի դեսպան Նելիդովին հղած գեղուցում գրում է. «Հիմք չկա ենթադրելու, թե մահմեդական բնակչությունը զինված է միայն Տրապիզոն քաղաքում, իսկ վիլայեթի մյուս վայրերում զինված չէ: Այսպիսով, թուրքական իշխանությունների այն խոսքը, թե հայերը զինված են եւ զինվում են, չի համապատասխանում մեր աչքով տեսածին, ինչը վկայում է, որ հայերը բնավ էլ զինված չեն ու չեն զինվում, այլ մահմեդականներն են զինված»¹⁰:

Ըստ ֆրանսիական հանրահայտ «Դեղին գրքի» փաստաթղթերից մեկի, ուր խոսվում է Տրապիզոնի վիլայեթում կոտորածների՝ պետության կողմից կազմակերպված լինելու մասին, ասվում է. «Ռա եղել է, առանց որեւէ կասկածի, դավադրություն՝ մանրամասն մտածված: Կանոնավոր զորքերի մասնակցությունը ոճրագործություններին եւ կողոպուտների թույլատրումը ակնհայտ են»¹¹:

Այդ կոտորածների՝ կազմակերպված բնույթ կրելու, զինված ուժերի մասնակցության, ամբոխի զինված լինելու, մեկ կենտրոնից ղեկավարվելու, կոտորածներն ամբողջ կայսրության հայաբնակ գավառներում միաժամանակ սկսելու եւ միեւնույն միջոցներով կառավարելու հանգամանքները որեւէ կասկած չեն թողնում, որ կատարվածը ցեղասպանություն էր: Այս է պատճառը, որ պատմագիտության եւ ցեղասպանագիտության մեջ ընդունված է 1895–1896 թվականների կոտորածները դիտարկել որպես Հայոց ցեղասպանության սկիզբ:

1896–1908 թվականներ: Կոտորածներից մինչեւ 1908 թ. սահմանադրության ընդունումը կարելի է համարել վերականգնման եւ վերելքի շրջան, թեեւ իշխանությունները հայերի նկատմամբ ընդհանուր առմամբ չէին փոխել իրենց քաղաքականությունը: Շարունակվում էին հետապնդումներն ու հալածանքները: Տրապիզոնում կրկնապատկվում է ոստիկանների թիվը, խստացվում է վերաբերմունքը հայ բանտարկյալների նկատմամբ: Հաշվեհարդարների համար նշանավոր հայերին հաճախ ենթարկում են ծեծի¹²:

Խստանում է նաեւ հարկահանությունը. «Կառավարական հրամանով գիւղերէն հին ու նոր տուրքերը կը գանձեն. նոյնիսկ երկրէն հեռացողներուն տուրքերը մնացողը պարտաւոր է վճարել: Այսպէսով, Փլաթանայի

¹⁰ Անդ, էջ 151:

¹¹ Անդ, էջ 169:

¹² Յ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ (ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ), նշ., աշխ., էջ 175:

շրջանին Հայերը, 1901ին 400 ոսկի տուրք կը վճարեն Ռուսաստան մեկնածներուն համար¹³»:

Անկախ այս ամենից՝ հայության կյանքն աստիճանաբար կարգավորվում է եւ սկսում վերելք ապրել: 1897-ից Զանիկը դառնում է անկախ թեմ, որի առաջնորդ է նշանակվում Բաբկեն վրդ. Գյուլեսերյանը, իսկ Տրապիզոնի առաջնորդ է դառնում Խոսրով վրդ. Բեհրիկյանը: Վերականգնվում է հոգեւոր, կրթական եւ մշակութային կյանքը, զարգանում են արհեստներն ու առեւտուրը:

Կյանքն աստիճանաբար մտնում է բնականոն հուն:

1908–1915 թվականներ: 1908 թ. Սահմանադրությունից հետո առ ժամանակ հայ-թուրքական հակամարտություններն ու թշնամանքը որոշ չափով մեղմացել կամ երկրորդական դիրքեր էին մղվել: Բայց բավական էր մի փոքրիկ առիթ, որ հակահայկական տրամադրություններն աշխուժանային: 1908-ի սեպտեմբերին, երբ ժողովուրդն ամենուր պատրաստվում էր խորհրդարանական ընտրություններին, Տրապիզոնի տների եւ այլ շենքերի պատերին հայտնվեցին թուրքիկներ՝ հայերին ջնջելու հետեւյալ կոչով. «Հայերուն եւ Յոյներուն ազատութիւն տալը տէրութեան կործանում կը նշանակէ եւ Օսմանեան կայսրութիւնը արդէն կանգնած է կործանումի վիհին առաջը, ուստի իսլամի ճշմարիտ բարեկամները լուրջ կերպով պիտի մտածեն եւ միջոցներ ձեռք առնեն Հայերը ջնջելու եւ պետութիւնը անկումէն փրկելու համար»¹⁴:

Հակահայկական տրամադրությունները գրգռում էին ոչ միայն հետադիմական տարրերը, այլեւ իրենց հեղափոխական հորջորջող երիտթուրքերը, որոնք ընդգծված թշնամական վերաբերմունք ունեին Հ. Յ. Դաշնակցության կողմից խորհրդարանի պատգամավորության թեկնածու առաջադրված Հ. Շահրիկյանի¹⁵ ծրագրի դեմ, որի 21 կետերից հատկապես անընդունելի էին համարում Հայաստանի ապակենտրոնացման գաղափարը («Ադեմի մերքեզի էրմենիստան»), որը պետք է դառնար Դաշնակցության եւ Իթթիհադի միջեւ խորացող հակամարտության եւ ապա՝ թշնամանքի բուն պատճառներից մեկը¹⁶: Հարցը բարդանում էր նաեւ նրանով,

¹³ Անդ:

¹⁴ Անդ, էջ 180:

¹⁵ Հ. Շահրիկյանը, որ 1915 թ. ձերբակալված մտավորականների թվում էր, տանջամահ է արվում Անկարայից ոչ հեռու գտնվող մի վայրում:

¹⁶ Յ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ (ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ), նշ., աշխ., էջ 179:

որ թեմի առաջնորդ էմմանուել վարդապետը, որդեգրած լինելով հակա-դաշնակցական կեցվածք, անդամակցում է Իթթիհադին եւ պայքարում Դաշնակցության եւ նրա թեկնածուի դեմ: Այս ամենի հետեւանքը լինում է այն, որ Տրապիզոնի նահանգից որեւէ հայ պատգամավոր չի ընտրվում¹⁷:

Սահմանադրությանը հաջորդած տարիներին ինչպես ողջ Օսմանյան կայսրության տարածքում, այնպես էլ Տրապիզոնի նահանգում հայերը եւ ընդհանրապես քրիստոնյա փոքրամասնությունները հիմնականում հավատում էին բարեփոխումներին, հույսեր էին կապում սահմանադրության հռչակած ազատության եւ հավասարության սկզբունքների հետ: Շուտով մոռացվեցին ոչ միայն 1895–1896-ի կոտորածները, այլեւ Ադանայի սարսափելի ջարդերը:

Իրադարձությունների ժամանակակիցն ու հուշագիրը վկայում է. «Պատերազմից առաջ թուրքերի եւ հայերի յարաբերությունները շատ սիրալիր էին: ...Այս խաղաղ բարեկամությունը շարունակուեց մինչեւ 3–4 ամիս պատերազմից յետոյ»¹⁸:

2. ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ

ՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ 1915 Թ.

ա. Պատերազմի սկիզբը: Ռուսաստանը Օսմանյան կայսրությանը պատերազմ է հայտարարում այն բանից հետո, երբ վերջինիս ռազմական նավատորմը 1914 թ. հոկտեմբերի 29-ին¹⁹ հարձակում է գործում Ռուսաստանի նավահանգիստ Սեւաստոպոլի վրա՝ ըստ էության ներկայացնելով Առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու հայտ՝ հոգուտ Կենտրոնական տերությունների դաշինքի²⁰:

Թուրքական իշխանությունների համար պարզ էր, որ նավահանգստային Տրապիզոնը դառնալու է ռուսական առաջին թիրախներից մեկը, ուստի սկսում են կայսրության այլ շրջաններից զորքեր տեղափոխել Տրապիզոն: Վրացական «Սախալիսո գազեթի» թերթը 1914 թ. նոյեմբերի 15-ի թիվ 139-ում հրատարակել է հետեւյալ տեղեկությունը. «Օսմանյի-

¹⁷ Անդ, էջ 190:

¹⁸ Ե. ՖԵՏԵԱՆ, Յիշողություններ 1915-ի Տրապիզոնի ջարդի եւ տեղահանության օրերից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, թիվ 10, էջ 56:

¹⁹ Ամսաթվերը տրվում են նոր տոմարով:

²⁰ Դաշինքը կնքվել է Գերմանիայի եւ Ավստրո-Հունգարիայի միջեւ 1879 թ.: Բուլղարիան եւ Օսմանյան կայսրությունը միացել են Առաջին աշխարհամարտի տարիներին:

ները Ադրիանուպոլսից զորքեր են ուղարկել Տրապիզոն: Տրապիզոնում զորքերը կողոպտում են քրիստոնյաների խանութները: Սպանել են երեք քրիստոնյայի»²¹:

1914 թ. դեկտեմբերին ռուս-թուրքական ճակատում գործողությունները շատ արագ են զարգանում: Ռազմաճակատում ռուսական զորքերի հաջողությունները հատկապես Սարիղամիշում կանխորոշում են հայ եւ քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների նկատմամբ թուրքական իշխանությունների հետագա վերաբերմունքը:

Բ. Տրապիզոնի գավառ եւ Տրապիզոն ֆաղաֆ²²: 1915 թ. հունվարին ռուսական ռազմանավերի կողմից Տրապիզոնի ռմբակոծությունը թուրք-մահմեդական բնակչության մեջ բորբոքում է հակաքրիստոնեական եւ առաջին հերթին՝ հակահայկական տրամադրություններ, որոնց տարածմանը նպաստում էին նահանգապետ Զեմալ Ազմիի եւ ռազմական հրամանատարության քարոզչությունը: Օսմանյան բանակի իրարահաջորդ պարտությունների պատճառներն ամբոխին բացատրում էին որպես հայերի դավաճանության հետեւանք: Արդեն գարնանն ստեղծվել էր այնպիսի մթնոլորտ, որ մահմեդականներին հասած բոլոր դժբախտությունների եւ ձախորդությունների համար մեղադրում էին հայերին: Որքան ռազմաճակատի գիծը մոտենում էր քաղաքին, այնքան ավելի էր բորբոքվում հակահայկական քարոզչությունը: Մահմեդական բնակչության մեջ արթնանում էր կրոնական մոլեռանդությունը, որը հետագայում պետք է օգտագործվեր հայերի տեղահանությունների եւ կոտորածների ժամանակ:

Տեղահանություններն ու կոտորածներն արդեն սկսվել էին ողջ կայսրությունով մեկ. 1915 թ. փետրվարի 12-ի կարգադրությամբ պաշտոնանկ արվեցին բոլոր հայ պաշտոնյաները, իսկ զինվորականները զինաթափվեցին²³:

1915 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսներին հայերի սպանությունները, առեւանգումներն ու ձերբակալությունները Տրապիզոն քաղաքում եւ ողջ նահանգում դարձել էին սովորական երեւույթներ: Ապրիլի սկզբին այս

²¹ Հայոց ցեղասպանության թեման վրացական պարբերականներում 1914–1918 թթ., Վրացերենից թարգմանեց Հ. ԲԱՅՐԱՄՅԱՆԸ, Երեւան, 2017, էջ 29:

²² Այս ենթավերնագրի տակ արժարժվող հարցերն առավել մանրամասն տե՛ս Հ. ԱՆՎՐՅՅԱՆ, Համշենը եւ համշենահայությունը. Արդի հիմնախնդիրները, Երեւան, 2016, էջ 73–84:

²³ Հ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Ցեղասպան թուրքը, Բէյրութ, 1968, էջ 21–22, Հ. ՆԱԶԼԵԱՆ, Հուշերս, Բէյրութ, 1960, էջ 56–67, ԼԵՌՈՆ ՎԱՐԳԱՆ, Ժամանակագրութիւն Հայկական տասնհինգին, Բէյրութ, 1975, էջ 29–30:

գործողությունները վերածվում են զանգվածային կոտորածների: 1915 թ. ապրիլին «Մշակը» տեղեկացնում է. «Տրապիզոնում երեք օր ջարդ է տեղի ունեցել: Ջարդը այն աստիճանի ուժեղ էր, որ հարկադրուած կանչել են զօրքերը»²⁴:

Նման տեղեկություններ են հաղորդում նաեւ այլ թերթեր: Սոֆիայում լույս տեսնող «Հայաստանը» գրում է. «Տրապիզոնի մէջ փախստականներ հետապնդելու համար ղրկուած ժանտարմները անգթօրէն վարուեր են ազգաբնակչութեան հետ, առանց խնայելու տարիք եւ սեռ. տասի չափ տներ այրեր են: Տրապիզոնէն Կարին ճանապարհի հայ գիւղերը ոչնչացած պիտի համարել»²⁵:

Բոլորը՝ եւ ապագա զոհերը, եւ դահիճները զգում էին, որ հանգուցալուծումը հեռու չէ: Իշխանությունները ապագա տեղահանություններն ու կոտորածները արդյունավետ իրականացնելու համար որոշում են խուզարկել հայերի տները եւ հավաքել զենքերը: Մտահոգությունն անտեղի չէր. Սահմանադրությունից հետո հայերը, նավահանգստային պաշտոնյա, իթթիհադական սպա Յահյայի աջակցությամբ մեծ քանակով զենք էին մտցրել Տրապիզոն: Դեպքերի ականատես եւ մասնակից Ե. Ֆնտքյանն իր հուշերում գրում է. «Այժմ, երբ հայերի հետ վերաբերմունքը ուղղակի թշնամական էր, պարզ էր, որ ամէն բան տեղեկացրած էր (սպա Յահյայը.— Հ. Ա.) կառավարութեանը: Սակայն, զէնքերը համարեա ամբողջովին իր ժամանակին ուղարկուած էին երկիր՝ էրզրում, Վան: Ճիշդ է, գիւղացի հայերը, մասնաւորաբար Եօմուրիայի շրջանում, բաւական լաւ զինուած էին, սակայն կառավարական խուզարկութիւնը ոչ մի արդիւնք տուաւ»²⁶:

Եւ ահա ապրիլի 19-ին կուսակալի հրամանով սկսվում են Տրապիզոն քաղաքի եւ շրջակա հայկական գյուղերի վաղօրոք եւ գաղտնիության պայմաններում ծրագրված խուզարկությունները²⁷: Եռօրյա խուզարկություններից հետո իշխանությունները համոզվեցին, որ հայերը զինված չեն, սակայն միջադեպը մարդկանց մեջ սարսափ առաջացրեց: Ժամանակից շուտ անհարկի հուզումների եւ խմորումների տեղիք չտալու համար նահանգապետ Զեմալ Ազմին երեւելի հայերի մասնակցությամբ

²⁴ «Մշակ», օրաթերթ, Թիֆլիս, 1915, թիվ 72:

²⁵ «Հայաստան» օրաթերթ, Սոֆիա, 1915, թիվ 8:

²⁶ Ե. ՖՆՏԷԿԱՆ, Յիշողութիւններ 1915-ի Տրապիզոնի ջարդի եւ տեղահանութեան օրերից. «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, թիվ 10, էջ 57:

²⁷ Մ. ԹՈՒԼԱՔԵԱՆ, Օրերուս հետ, Բէյրութ, 2001, էջ 240:

կյանքի կոչեց մի հանձնախումբ, որին պարտավորություն տրվեց շրջել քաղաքներում եւ գյուղերում՝ տագնապահար ժողովրդին հանգստացնելու եւ խաղաղեցնելու նպատակով²⁸։ Սակայն իրական նպատակը ժողովրդի զգոնությունը բթացնելն էր, ինչն էլ հիմնականում հաջողվեց։ Հանձնախումբը ձեւավորելիս հենց այս հանգամանքն էլ հաշվի էր առել Զեմալ Ազմին։

Ոստիկանական եւ ժանդարմական ծառայությունները գործակալական լայն ցանցի միջոցով աշախուրջ հետեւում էին նաեւ բանակից փախած հայ զինվորների եւ սպաների տեղաշարժերին, որոնց իշխանությունները զինաթափել էին եւ խիստ հսկողության տակ ուղարկել ճանապարհներ եւ կամուրջներ կառուցելու։ Նրանց մի մասին հաջողվում է թաքնվել հարազատների, բարեկամների կամ ծանոթների տներում։ Իշխանությունները փախստականներին հայտնաբերելիս մահվամբ էին պատժում ոչ միայն նրանց, այլեւ նրանց ապաստան տվածներին։ «Հորիզոնը» հաղորդում է հետեւյալ տեղեկությունը. «Տրապիզոն, 8 մարտի.— Սարսափի շրջան է. փախստական զինուորները ձերբակալելու համար ղրկած ժանտարմները տասի չափ տուներ վառեցին եւ անլուր անգթութիւններ արին, չխնայելով ոչ սեռի, ոչ տարիքի»²⁹։

Մայիսի սկզբին Տրապիզոն քաղաքում սկսվում են զանգվածային ձերբակալություններ։ Թեեւ 50 տարեկանից ցածր տարիքի տղամարդ քաղաքում չէր մնացել, ձերբակալում են նաեւ մյուսներին՝ զգուշանալով անակնկալներից։ Շուշիում լույս տեսնող «Փայլակ» թերթը հրատարակում է ծովային ճանապարհով մի կերպ Բաթում հասած փախստականների հաղորդած տեղեկությունը Տրապիզոնում մայիսի սկզբին ձերբակալված 30 հայի մասին³⁰։

Տեղահանությունից առաջ նախապես կազմած ցանկերով, սովորաբար գիշերները, ձերբակալում եւ ոչնչացնում էին հայերի հոգեւոր առաջնորդներին, մտավորականներին, քաղաքական ազդեցություն ունեցող եւ հեղինակավոր մարդկանց։ Էրզրումի ռազմական ատյանի առջեւ ինչ-ինչ բացատրություններ տալու պատրվակով պահակախմբի ուղեկցությամբ էրզրում ուղարկվեց Տրապիզոնի հայոց թեմի առաջնորդ Գեորգ Թուրյա-

²⁸ Յ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ, (ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ), նշ. աշխ. էջ 219։

²⁹ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1915, թիվ 90։

³⁰ «Փայլակ», Շուշի, 1915, թիվ 22։

ներ: Նա դարձավ առաջին գոհը՝ ճանապարհին դավադրաբար սպանվելով իրեն ուղեկցողների կողմից: Շատ ու շատ նվիրյալ հայորդիների նման նա եւս վտանգի նախօրեին միացավ իր ժողովրդին³¹:

Հունիսի 11-ին քաղաքապետարան են հրավիրում քաղաքի ընտրանուց 42 մարդու, որոնց հարցաքննության համար Սամսուն տեղափոխելու պատրվակով դուրս են բերում քաղաքից եւ բոլորին բարբարոսաբար սպանում Պլատանա կոչվող վայրում:

Հունիսի 13-ին հրապարակեցին Տրապիզոնի հայության տեղահանության հրամանը: Մտավորականներից, հոգեւոր եւ քաղաքական առաջնորդներից զրկված ժողովուրդն ուղղակի չգիտեր անելիքը: Առաջնորդական փոխանորդ Շողա քհն. Զուլալյանը, հայր Ստեփանոս Սարյանը, պատվելի Զաքարիան (շրջանի Հայ Առաքելական, Կաթողիկ եւ Ավետարանչական Եկեղեցիների առաջնորդները), մի քանի ազդեցիկ մարդկանց աջակցությամբ, որ փրկվել էին հրաշքով, ժողովրդի անունից դիմեցին նահանգապետ Զեմալ Ազմին, հունական մետրոպոլիտին, Կաթողիկ Եկեղեցու միսիոներներին, գերմանական եւ ամերիկյան հյուպատոսներին, սակայն ապարդյուն³²:

Հայերի նկատմամբ թուրքական զանգվածին թշնամացնելու գործում առաջնությունը բնականաբար պատկանում էր Իթիհադին, որի ներկայացուցիչ Նայիլ բեյին էր հանձնարարված այդ գործը: Սա հակահայկական տրամադրությունները բորբոքելու եւ անհաշտ թշնամանքի վերածելու մեջ օգտագործում էր մոլլաներին, որոնք թուրքական գյուղերի մզկիթներում խոսում էին թուրքերի նկատմամբ «գյավուրների» անհավատալի դաժան վերաբերմունքի եւ համատարած ջարդերի մասին: Այս քարոզչությունը կարճ ժամանակում տվեց ակնկալված արդյունքը: Թեեւ հայերն ամեն կերպ փորձում էին իրենց նկատմամբ օրեցօր աճող թշնամանքը չգրգռել, բայց ապարդյուն, իշխանությունները գաղտնի կերպով ծրագրում էին տեղահանության եւ կոտորածների մանրամասները:

Տեղահանությանը պատրաստվելու համար տրվեց 5 օր ժամանակ: Անակնկալի եկած հայերի հարցումներին նահանգապետն ու Նայիլ բեյը

³¹ Վարդապետ Գեորգ Թուրյանն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին գտնվում էր Կ. Պոլսում: Զգալով ժողովրդին սպառնացող վտանգը՝ շտապեց վերադառնալ Տրապիզոն: Նրա վերադարձից երկու օր անց նեղուցները փակվեցին:

³² Յ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ, (ԱՐԵՍԱՌԻՆԻ), նշ. աշխ., էջ 222:

պատասխանում էին. «Հրամանը Պոլսից է. թեեւ մենք հակառակ ենք, սակայն ոչինչ անել չենք կարող»³³:

Նահանգապետը, խիստ անհանգստանալով հայերի կողմից որեւէ անակնկալի հնարավորութիւնից, դարձյալ դիմում է փորձված միջոցի. ժողովրդի կողմից ընդունված եւ հարգված «քանի մը հայեր շրջանները ուղարկել ժողովուրդին համոզելու համար, որ ապստամբութեան չդիմեն՝ խոստանալով բոլոր տեղահանվածներին ապահով կերպով նշանակված վայրերը հասցնել»³⁴:

Այս ձեռնարկն ունենում է հաջողութիւն. քաղաքում բազմաթիւ հայեր դարձյալ հավատում են նահանգապետի խոստումներին, սակայն «.... գիւղերում, մասնաւորաբար Եօմուրիայի շրջանում վերահաս վտանգի համար լուրջ կերպով պատրաստութիւն էր տեսնում: Հ.Յ. Դաշնակցութեան կոմիտէի եւ մասնաւորապէս մի քանի ազնիւ տղաների ջանքերով ամբողջ երիտասարդութիւնը մնացել էր տեղում:Որոշուած էր չտեղահանուել. դիմադրել եւ մեռնել տեղի վրայ: Այդ պատճառով էլ տարագրութեան հրամանից անմիջապէս յետոյ համարեա բոլոր ընտանիքները լեռ էին բարձրացած»³⁵:

Նույնիսկ այն մարդիկ, որ տեղահանութեան ազդարարութեան օրը Շանայի Դաշնակցական ռազմական մարմնի կողով եւ ղեկավարութեամբ բարձրացել էին Գյուշանա գյուղի մերձակա բարձունքները եւ պատրաստվել էին զինված դիմադրութեան, Ջեմալ Ազմիի ուղարկած հայ քարոզիչների ազդեցությամբ իջնում են լեռներից: Մ. Թողաքյանը, որ դիմադրական գործողութիւնների կազմակերպիչներից եւ մասնակիցներից էր, համոզված է. «Եթէ լեռ բարձրացած հայ մարտիկները չհավատային թուրք ռճրագործի տուած «ազնիւ» խօսքերուն, այսօր Տրապիզոնի շրջանի պատմութիւնը թերեւս այլ ձեւով գրուէր, ինչպէս գրուեցաւ Մուսա լեռան, Շապին-Գարահիսարի, Վանի եւ Ուրֆայի հերոսամարտերը»³⁶:

Հայերի շրջանում տարածվող կասկածները փարատելու եւ անակնկալներից խուսափելու համար իշխանութիւնները նույնիսկ հունիսի 26-ին (հին տոմարով՝ 13-ին) տեղահանման հրամանը հանրայնացնելուց հետո՝ «....յունիսի 28-ին բերանացի լուր տարածեցին քաղաքում, թէ

³³ Ե. ՖԵՏԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 61:

³⁴ Մ. ԹՈՒԼԱՔԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 326:

³⁵ Ե. ՖԵՏԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 59:

³⁶ Մ. ԹՈՒԼԱՔԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 328:

կայսերական ներում է եղել, հայերը պիտի մնան, միայն հանցաւոր նկատուած մի քանի մարդիկ պիտի հեռացուեն: Այս բոլորը այնքան ճարակօրէն էր կատարուած, որ մի ընդհանրապէս կասկածողն էլ Նայիլի կամ կուսակալի անուշ ու յուսադրող խօսքերից յետոյ հանդարտուած էր»³⁷:

Պատրաստվելու համար հայերին տրվեց հնգօրյա ժամանակ: Անորոշութեան, կասկածների, վախի, մշուս կողմից՝ իշխանութեանների կեղծ խոստումների ու ստի միջնորոշում անցան այդ օրերը, որոնց ընթացքում էլ, սակայն, սկսվեցին կոտորածները: Տրապիզոնի հուլիների մետրոպոլիտ, արքեպիսկոպոս Խրիսանթոսը, որ հետագայում դառնում է Աթենքի եւ ողջ Հունաստանի արքեպիսկոպոսը, «Տրապիզոնի եկեղեցին» խորագրով իր հուշագրութեան մէջ բավականին հանգամանալից անդրադառնում է հայերի տեղահանութեանը եւ կոտորածներին: Նրա հաղորդած տեղեկութեանների համաձայն՝ համընդհանուր տեղահանութեան հրամանի օրը՝ հունիսի 13-ին, հավաքում են 300 հայ երիտասարդի, տանում ծովի խորքը եւ ծովամուկն անում, իսկ տեղահանութեանից մեկ օր առաջ՝ հունիսի 17-ին, կոտորում են նախօրոք զինաթափված եւ բանտարկված 500 հայ զինվորականի³⁸:

Հնգօրյա ժամկետում կազմվեց առաջին քարավանը՝ 6000 մարդ, որոնց քաղաքից դուրս հանեցին հունիսի 18-ի վաղ առավոտյան, տարան ծովափ, առանձնացրին 14–60 տարեկան տղամարդկանց, առանձին խմբերով տարան դեպի Զանկի լեռները եւ ճանապարհին՝ Զեւիլիք գյուղի մոտ, բոլորին կոտորեցին: Կանանցից, ծերերից ու երեխաներից բաղկացած մնացյալ խմբին տարան Սրղանլի դաշտը, ուր առանձնացրին գեղեցիկ կանանց եւ աղջիկներին, իսկ մնացյալին կոտորեցին չեթենները:

Առաջին քարավանին հաջորդեցին մշուսները. բոլորին էլ սպասում էր նույն ճակատագիրը: Հուլիսի սկզբներին Տրապիզոնում հայ գրեթէ չէր մնացել: Հուլիսի 28-ի տեղեկագրում ԱՄՆ-ի հյուպատոսը դեսպանին հաղորդում է. «Երեւելաբքի 6 Յուլիսին, Տրապիզոնի բոլոր հայ տուները, շուրջ հազար, պարպուած էին եւ իրենց բնակիչները տարագրուած: Զհաստատուեցաւ երբէք, թէ մէկը գտնուած ըլլայ, որ կառավարութեան դէմ ուղղուած շարժումի մը մասնակցած ըլլալու յանցանքը գործած ըլլայ»³⁹:

³⁷ Ե. ՖԵՏԵԱՆ, Յիշողութիւններ 1915-ի Տրապիզոնի ջարդի եւ տեղահանութեան օրերից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, թիվ 10, էջ 61:

³⁸ Տէս Յ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ, (ԱՐԵԱԿՈՒՆԻ), նշ. աշխ., էջ 224–228:

³⁹ Անդ, էջ 231:

Տրապիզոնի հայաթափման փաստը գրեթե օրը օրին արձանագրում է ժամանակի հայկական մամուլը. հուլիսի 17-ին «Արեւելքը» հաղորդում է. «Տրապիզոնում ոչ մի հայ չի մնացել»⁴⁰, նույնն է վկայում «Հորիզոնը»՝ վկայակոչելով գաղթականների պատմածները⁴¹: «Հայաստան» էլ նշելով, որ Տրապիզոնի եւ Սեւ ծովի ափերի հայերից «ոչ մէկ լուր կայ», վկայաբերում է Տրապիզոնի նահանգի հայերի բռնի տեղահանութեանն ու կոտորածներին մասնակցած մի թուրք սպայի հետեւյալ խոսքը. «....այն կողմի բոլոր հայերը ջարդեցինք մեծով պատիկով»⁴²:

Տրապիզոնի կոտորածների մեջ յուրահատուկ էր մարդկանց բնաջնջելու մի եղանակ, որ այլ վայրերում չի հիշվում. նահանգապետ Զեմալ Ազմին կողմնակից էր հայերին ծովում խեղդամահ անելուն, ինչը կհետացներ դահիճների գործը, քանզի ճանապարհներին սպանվածներին թաղելու կարիք չէր լինի: Թեեւ ինչ-ինչ պատճառներով դա զանգվածաբար չկիրառվեց, շատերը ծովամույն արվեցին: Բազմաթիվ երեխաներից բացի՝ այս կերպ վարվեցին այն հարուստների հետ, որոնք տարբեր ճանապարհներով խուսափել էին տեղահանությունից: Նույն կերպ վարվեցին նաեւ հղի 60 կնոջ հետ:

Զեմալ Ազմին, որ հայտնի է «Տրապիզոնի մսագործ» մականունով, բացի կոտորածներ կազմակերպելուց, նաեւ հավաքում էր մինչեւ 15 տարեկան աղջիկների եւ մինչեւ 10 տարեկան տղաների՝ նրանց տեղավորելով հարեմներում կամ մուսուլմանական ընտանիքներում: Նա հետագայում պարծանքով պատմել է. «10–13 տարեկան ամենագեղեցիկ հայ աղջիկներին պահում էի ինձ համար: Նրանցից մեկին նվիրեցի որդուս: Մնացածին խեղդեցի ծովում»⁴³:

Հատուկ դաժանություններ վարվեցին այն 600 հայ երեխաների հետ, որոնք կարողացել էին մի կերպ փրկվել տեղահանությունից եւ ապաստանել քաղաքում կամ շրջակայքում: Հույների մետրոպոլիտն այս երեխաներին հավաքել էր եւ փորձում էր տեղավորել որբանոցներում: Իշխանությունները դիմեցին նենգություն, սկզբում համաձայնեցին, ինչը ոգեւորեց եպիսկոպոս Խրիստանթոսին. նա ամեն տեղից հավաքում էր որբ ու անտեր երեխաներին՝ աշխատանքների մեջ ներգրավելով բազ-

⁴⁰ «Արեւելք», Բաքու, 1915, թիվ 99:

⁴¹ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1915, թիվ 190:

⁴² «Հայաստան», Սոֆիա, 1915, թիվ 44:

⁴³ Տէս «Suçluya saygi: Mehmet Cemal Azmi Bey»

մաթիվ հույն հոգեւորականների: Երբ կարծես բոլորին հավաքել էին, իշխանությունները նրանց խլեցին հույն խնամակալներից: Այս որբերի հետ վարվում են հատուկ դաժանությամբ. «Տոքտ. Ազմիրն իր ձեռքով կը թունաւորէ այդ երեխաներէն մօտ հարիւր յիսուն հոգին, իսկ մնացածներուն ալ զայլըխճիներու քեահիայի եւ Պայրաքտարօղլի Ռահիմի միջոցով պարկերու եւ սակառներու մէջ լեցուցած, ծովը կը թափեն: Այդ երեխաներէն հրաշքով կ'ազատին ութ-տասը հոգի»⁴⁴: Նույն ճակատագրին արժանացան նաեւ այն 500 հայերը, որոնք կաշառելով թուրք նավավարներին՝ ցանկացան փախչել Սամսոն, սակայն բոլորն էլ ծովամույն արվեցին:

Տրապիզոնից եւ նահանգի այլ բնակավայրերից տեղահանվածներին հավաքում էին Երզնկայում, որպեսզի այնտեղից տեղափոխեին դեպի անապատներ, սակայն քչերն էին հասնում Երզնկա. «Ըստ կարգ մը օտար ականատեսներու (գլխաւորապէս յոյներու) պատմածներուն, ջարդերը Տրապիզոնէն Երզնկա սոսկալի եղած են:

Թուրքերը հայերու ձեռքով խոշոր փոսեր փորել տուած են եւ քանի մը հարիւրի հասնող խումբերը այդ փոսերուն մէջ լեցնելով ողջ-ողջ թաղած են: Կիներն ու աղջիկները բռնաբարելէ ետք խոշտանգած են եւ մինչեւ կուրծքերը հողին մէջ թաղելով՝ թողած են սովէն ու ծարաւէն մեռնելու տառապանքին»⁴⁵:

Սյուրմենէի գավառակի եւ Յոմուրիայի գյուղախմբի հայերին վիճակված էր նույն ճակատագրի, որը բաժին հասավ նահանգի հայության մյուս հատվածներին: Յոմուրիայի եւ Սյուրմենէի 5000 հայերից քչերը հասան մինչեւ Երզնկա. նրանց դեպի լեռնային արոտավայրերը տանող ճանապարհին դաժանաբար կոտորեցին⁴⁶:

Շատ վայրերում ժողովուրդը, գերադասելով անորոշությունը, հեռացավ անտառները կամ բարձրացավ լեռները՝ չպատկերացնելով, թե իրենց ինչ էր սպասելու ապագայում: Գաղտնի կերպով խումբ-խումբ հեռանում են նաեւ Յոմուրիայի գյուղերի երիտասարդները, որոնք մտադիր չէին հանձնվել: Ժողովուրդը հավաքվում է եւ վճիռ կայացնում. ով կարող է, պետք է հեռանա:

⁴⁴ Մ. ԹՈՌԱՔԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 347, տե՛ս նաեւ ՍԵՊՈՒՀ ԱԿՈՒՆԻ, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւնը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 178:

⁴⁵ Մ. ԹՈՌԱՔԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 350:

⁴⁶ Յ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ, (ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ), նշ. աշխ. էջ 253:

Կիրասուն քաղաքում իշխանությունները դիմեցին փորձած միջոցի. տեղահանելուց առաջ տարբեր խաբեություններով նախ ոչնչացրին համայնքի ղեկավարներին, ապա առանձնացրին երիտասարդներին եւ ինչ-ինչ պատրվակներով քաղաքից դուրս հանեցին ու բոլորին գնդակահարեցին: Անգլուխ եւ անպաշտպան մնացած ժողովրդին՝ մոտ 3000 մարդու, քարավաններով հանեցին քաղաքից եւ մեկ-երկու օր հետո առանձնացնելով 17–50 տարեկան տղամարդկանց՝ բոլորին կոտորեցին: Մյուսներին վիճակված էր մահվան ճանապարհով քայլ դեպի անապատները, ուր քչերը հասան:

Կիրասունից փախած չորս հույներ «Արեւ» օրաթերթին տեղեկացնում են, որ Կիրասունում այլեւս հայ չի մնացել. «Ամբողջ Սեւ ծովի ափերից հայերին քշել են երկրի խորքեր առանց սեռի եւ հասակի խտրութեան»⁴⁷:

«Հորիզոնը» տեղեկացնում է, որ Կիրասունի 440 տուն հայությունը հունիսի 12-ին գաղթեցնելու պատրվակով հավաքում եւ քշում են Սեբաստիայի կողմերը եւ ճանապարհին իսպառ ոչնչացնում: Ազատվում են 10–15 իսլամ ընդունածները, որոնց քշում են Սամսունի կողմերը: Եւրոպացի մի քանի հյուպատոսներ փորձում են աղետի դեմն առնել կամ փրկել երեխաներին, սակայն ապարդյուն⁴⁸:

Օրդուի կայմակամը վախկոտ եւ խիստ զգուշավոր անձնավորություն էր: Մոտ մեկ շաբաթ պահանջվեց հայերին իբր ցուցակագրելու համար. այդ նպատակով բոլորը կանչվեցին քաղաքային բանտ եւ արգելափակվեցին: Երբ բոլոր տղամարդիկ բանտում էին, հայտարարեցին, որ հայերի համար որպես բնակության նոր վայր է հատկացված Մուսուլի վիլայեթը: Հունիսի կեսերին սկսվում է արտագաղթը:

Հ. Յ. Դաշնակցությունն ու Հնչակյան կուսակցությունը ելքեր են որոնում ժողովրդին զինելու եւ դիմադրություն կազմակերպելու համար, սակայն այդ դժվարին պահին յունիացի եւ ֆաթսացի հայերն ուղարկում են վտանգավոր մի հեռագիր, որով տեղեկացնում են, որ իրենք, մահմեդականություն ընդունելով, փրկվել են, եւ օրդուցիներին հորդորում են վարվել նույն կերպ: Ինքնապաշտպանության մասին այլեւս խոսք չէր կարող լինել: Աքսորից փրկվելու համար Օրդուի հայերը նույնպես դիմում են կրոնափոխության: Կրոնափոխվողների թիվը, ըստ «Հայաստան» թերթի,

⁴⁷ «Արեւ» օրաթերթ, Բաքու, 1915, թիվ 99:

⁴⁸ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1915, թիվ 190:

բավականին մեծ էր. «Օրդուի երկու հարիւր քսան տունէն մահմետականացած է հարիւր վաթսունը»⁴⁹:

Կրոնափոխությունը, սակայն, օրդուցիներին չի փրկում. եթե կայսրութեան այլ բնակավայրերում մինչեւ հուլիսի մեկի հայտնի հրահանգը, որով արգելվեց կրոնափոխությունը, հայերը կարողանում էին հավատափոխ լինելով փրկել իրենց կյանքն ու ունեցվածքը, ապա, ինչպես տեսնում ենք, արդեն հունիսի կեսերին Ջեմալ Ազմիւն Օրդուի հայերի համար բացառում է այս հնարավորությունը:

Հունիսի կեսերին տղամարդկանց 80–100 հոգանոց խմբերով դուրս են բերում քաղաքից. ապա շորս-շորս մարդու իրար կապված տանում անտառների խորքերը եւ կոտորում, որի մասին քաղաքում մնացածները շատ ուշ իմացան: Անգլուիս մնացած ժողովրդի քարավանը անասելի տառապանքներով Սեբաստիա–Մալաթիա – Հյունի Մանսուր ուղեգծով շարժվում է դեպի Եփրատ, որը դառնում է շատերի գերեզմանը:

Այստեղ եւս մարդկանց մի մասին ծովամույն են անում. դրանք այն հիվանդները, ծերերն ու անկարներն էին, որոնք ճանապարհորդելու ունակ չէին. սրանց հավաքում են, Սամսոն տանելու պատրվակով հանում քաղաքից դուրս եւ լցնում ծովը:

Որբ մնացած երեխաները թաքնվել էին բարեկամ հույների, վրացիների եւ անգամ թուրքերի տանը, իսկ անտեր մնացածները թափառում էին քաղաքում՝ մի կտոր հաց կամ աշխատանք գտնելու հույսով: Շուտով վերջիններիս նույնպես հավաքում են, առողջներին բաժանում թուրքական ընտանիքներին, իսկ հիվանդներին՝ նետում ծովը:

Գյումուշխանէի գավառ: 1915 թ. գավառում բնակվում էր 250 տուն հայություն, որից 150–160-ը՝ քաղաքում: Ուներ երկսեռ դպրոց, գրադարան, բավականին զարգացած ազգային հասարակական կյանք եւ տնտեսություն: Շրջակա գյուղերով հայ բնակչության թիվը 3000–3500 էր, որոնք գրեթե ամբողջությամբ բնաջնջվում են գաղթի ճանապարհին, սակավաթիվ փրկվածները ցրվում են աշխարհով մեկ: Գավառապետ Աբդուլ Գատիրը հայերի նկատմամբ իր դաժանության պատճառով հրեշի համբավ էր ձեռք բերել, սակայն քանի որ կեղծավոր ու նենգ մի արարած էր, «ինքզինքը հրէշապետ ձեմալ Ազմիւի նման «հայասեր ցոյց կուտար»...»⁵⁰:

⁴⁹ «Հայաստան» օրաթերթ, Սոֆիա, 1915, թիվ 32:

⁵⁰ Յ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ, (ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ), նշ. աշխ., էջ 554:

Պաշտոնական տեղեկություններով 1970-ականների սկզբին քաղաքում ապրում էր 330 հայ⁵¹:

Տրիպոլին Գյումրիի քաղաքից հետո գավառի հայկական ամենամեծ համայնքն էր՝ շուրջ 1000 բնակչությամբ, որոնք բոլորն էլ տեղահանվեցին եւ սպանվեցին արտագաղթի ճանապարհներին:

Ջանիկի (Սամսոնի) գավառ: Ցեղասպանության նախօրեին գավառի հայության թիվը հասնում էր 30 000–32 000-ի, որից 5000-ը (այլ տվյալներով՝ 10 000) բնակվում էր գավառի կենտրոն Սամսոն քաղաքում, որը կազմակերպված եւ բարգավաճ համայնք էր: 1897 թվականից նորաստեղծ թեմի առաջնորդանիստն էր:

Տնտեսական կյանքը հիմնականում հայերի եւ հույների ձեռքում էր: Հայտնի էր ծխախոտի արդյունաբերությամբ եւ արտահանմամբ:

Հունիսի 24-ին տրվում է տեղահանության հրամանը, ըստ որի՝ պատրաստվելու համար մարդկանց տրվում էր 10 օր ժամանակ: Անակնկալները կանխելու նպատակով նույն երեկոյան պաշարվում է քաղաքի հայկական թաղը: Հայոց առաջնորդի բոլոր դիմումներն իշխանություններին որեւէ արդյունք չեն տալիս: Լարված սպասումի 10 օրերն անցնում են, եւ սկսվում է տեղահանությունը: Սամսոն քաղաքի եւ գավառի բոլոր հայերը թողնում են տներն ու բռնում մահվան ճանապարհ:

Ջանիկի գավառի մեջ էին մտնում նաեւ Բառֆայի, Թեւմթի, Յունիեի, Ֆաթսայի գավառակները, որոնց հայկական համայնքներին վիճակված էր նույն ճակատագիրը: Կոտորածներից հրաշքով փրկված Ֆիլոմեն Հեքիմյանը պատմում է թուրքական Չիֆլեք գյուղի մերձակայքում կատարված մի սահմուկեցուցիչ դեպքի մասին: Թուրքերն այստեղ են հավաքում Սամսոնից, Բաֆրայից, Չարշամպայից, Մարզվանից, Ամասիայից տեղահանվածներին, տղամարդկանց փակում են ախոռում, իսկ կանանց եւ երեխաներին թողնում բացօթյա՝ նրանցից որեւէ վտանգ չսպասելով: Որոշ ժամանակ անց՝ «Անվախ ու հանդուգն կիներ եւ աղջիկներ, զիրար քաջալերելով խմբուեցան եւ գերմարդկային ճիգով մը կատաղօրէն յարձակեցան իրենց դիմադրող զինեալ ժանտարմաներուն եւ գարշելի երիտասարդ թուրք պաշտօնեաներուն վրայ, ազատելու համար իրենց այր մարդիկը:Ահ, եթէ այդ կիները զէնք կամ դաշոյն ունեցած ըլլային, հոն, տեղույն վրայ տեղի կ'ունենար ահաւոր արիւ-

⁵¹ Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հտ. 1, Երեւան, 1990, էջ 676:

նահեղութին մը եւ անիծապարտ թուրք գազանները կը գտնէին իրենց պատիժը»⁵²:

Ֆ. Հեքիմյանը եզրակացնում է, որ ջարդերը քաղաքներում եւ գյուղերում չկազմակերպեցին, որովհետեւ այդ դեպքում կանայք էլ կմիանային իրենց տղամարդկանց եւ քաջաբար կռվելով՝ կպատժեին ջարդարարներին:

Երբ երկրորդ օրն ախոռում փակված տղամարդկանց դուրս բերեցին կոտորելու, նրանց վրա հարձակվեց կացիններով, սրերով, դանակներով, նաեւ հրազենով զինված ամբոխը: Որոշ հայեր թաքցրած ատրճառակներ ունեին, որոնցով փորձում են դիմադրել: Սկսվում է մի դաժան սպանդ, որտեղ հայերն արիաբար մարտնչում են եւ սպանելով շատերին՝ իրենք էլ քաջաբար նահատակվում⁵³: Սպանդից հետո դիակների վրա նավթ են լցնում եւ այրում:

1915 թ. վերջերին նահանգում հայ գրեթե չէր մնացել: Տրապիզոնում Իտալիայի ընդհանուր հյուպատոս Պ. Գորինին 1916 թ. փետրվարին «Մեսաջերո» թերթի թղթակցին տված հարցազրույցում նշել է, որ 1915 թ. վերջերին քաղաքի 14 հազար հայերից մնացել էր ընդամենը 100 մարդ, մնացածները «կամ Սեւ ծովն էին թափվել, կամ Դեյրմեն Դերեյի գետն էին նետված»⁵⁴:

Երբ 1916 թ. ապրիլին ռուսական բանակը մտավ Տրապիզոն, այստեղ բնակվում էին ընդամենը 15 հայ կին եւ 50 որբ հայ երեխա: Տրապիզոնի նահանգի 123 հազար հայերից փրկվեցին մի քանի հազարը, որոնք ցրվեցին աշխարհով մեկ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին Օսմանյան կայսրությունը, փաստորեն, փլուզվել էր: Թալեաթի պարտված կառավարությունը հրաժարական տվեց: Նոր կառավարությունն ու խորհրդարանը ստիպված էին պատասխանել մի շարք հարցերի՝ երկիրը ղվ ներքաշեց պատերազմի մեջ, ղվ կազմակերպեց հայերի տեղահանությունն ու կոտորածները եւ այլն:

⁵² Յ. Յ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 679–680:

⁵³ Անդ:

⁵⁴ «Հուլիսյան Մեծ եղեռնի», էջ 475:

Այս հարցերին պատասխան տալու համար ստեղծվեց Կ. Պոլսի Ռազմական արտակարգ ատյանը, որը 1919–1921 թթ. կազմակերպեց հանցագործների դատը եւ կայացրեց համապատասխան վճիռներ⁵⁵:

60-ից ավելի դատական նիստերի արդյունքում դատավճիռներ կայացվեցին Հայոց ցեղասպանության պատասխանատուների՝ «Միություն եւ առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական մարմինների ղեկավարների, երիտթուրքական կառավարության, կուսակցության շրջանային ղեկավարների, նահանգապետերի, քաղաքացիական եւ զինվորական այլ պաշտոնյաների նկատմամբ: Թալեաթը, էնվերը, Զեմալը, Նազըմը հեռակա կարգով դատապարտվեցին մահվան, շատերն ազատազրկվեցին տարբեր ժամկետներով:

Տրապիզոնի հայերի տեղահանություններն ու կոտորածներն իրականացրած պաշտոնյաների վերաբերյալ դատավճիռը կայացվեց 1919-ի մայիսի 22-ին: Ութ հանցագործներից երկուսը՝ Զեմալ Ազմին եւ Նայիմ բեյը, հեռակա կարգով դատապարտվեցին մահվան⁵⁶, մյուսները՝ տարբեր ժամկետներով ազատազրկման:

Այս դատավարությանը թուրքական իշխանությունները, փաստորեն, ընդունում են, որ տեղի ունեցածը Ցեղասպանություն էր՝ կազմակերպված պետության կողմից:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Պետականորեն կազմակերպված ցեղասպանություն, Տրապիզոնի նահանգի հայություն, համեմատաբար:

РЕЗЮМЕ

В конце Первой мировой войны Османская Империя по факту распалась. Проигравший в войне правительство Талаат-паши подал в отставку. Новое правительство и парламент были вынуждены ответить на ряд вопросов: кто

⁵⁵ Ատյանի դատական գործընթացների նյութերը եւ կայացրած վճիռները տես Մ. ԱՆՈՒՄՅԱՆ, *Երիտթուրքերի 1919–1921 թթ. դատավարությունների վավերագրերը ըստ օսմանյան մամուլի*, Երեւան, 2011:

⁵⁶ 1922 թ. ապրիլի 17-ին Զեմալ Ազմին Բեռլինում սպանում է «Նեմեսիս» գործողության մասնակից Արշավիր Շիրակյանը:

вовлек Турцию в войну, кто организовал депортацию и резню армян и т. д.? Чтобы ответить на эти вопросы в 1919–1921 гг. сформировался Специальный военный трибунал в Константинополе, который организовал судебный процесс над преступниками. В результате более 60 судебных заседаний были вынесены приговоры в отношении ответственных лиц: руководители младотурецкого правительства, центральных органов партии «Единение и Прогресс», региональные руководители партии, губернаторы, другие гражданские и военные должностные лица. Талаат, Энвер, Джемаль и Назим были заочно приговорены к смертной казни, другие обвиняемые получили различные сроки заключения. Этим судебным процессом турецкие власти фактически признают, что произошедшее является геноцидом организованным на государственном уровне.

SUMMARY

By the end of World War I, the Ottoman Empire had effectively collapsed. Talaat's defeated government resigned. The new government and parliament had to answer a number of questions: who dragged the country into the war, who organized the deportation and massacres of Armenians, etc.? To answer these questions, the Extraordinary Military Court of Constantinople was established, which organized the trial and sentencing of criminals between 1919 and 1921. More than 60 trials resulted in the sentencing of the perpetrators of the Armenian genocide, central leaders of the "Unity and Progress" Party, the Young Turk government, district party leaders, governors, and other civilian and military officials. Taleat, Enver, Cemal, Nazim were sentenced to death in absentia and many were imprisoned for various terms. The verdict was passed on May 22, 1919 against the officials who carried out the deportations and massacres of the Armenians of Trebizond. Two of the eight perpetrators, Cemal Azmi and Nazim Bey, were sentenced to death in absentia, while the others were sentenced to various terms of imprisonment. With this trial, the Turkish authorities effectively admitted that what had happened was a state-sponsored genocide.

